

Inhoud

I

- Vluchtelingen 15
De Rode Straat 31
Op de keien – op naar de vakbond 61
Kajotters en stakingen 74
Liefde in Vlaanderen 1937 82

II

- Don Augusto, brother, frère 131
De slaap van de wereld 190
Rede tot de zwarte arbeiders 191
Een lindeboom in Afrika 202

III

- América Latina 209
De jezuïet 211
De oude vrienden 232

IV

- Soprattutto io sono poeta 257
En ten slotte 287

- Chronologie 289
Geraadpleegde werken 294
Vertaling van de motto's, de titel van één hoofdstuk
en enkele Franse en Brabantse zinnen 297
Ik dank 301

... o stalmeiden en dronkaards, vaderen.

(Jos de Haes, *Genealogie*)

Je was de eeuwig afwezige, vader. Altijd zochten je voeten het stof van buitenlandse wegen, altijd zochten je ogen andere kimmén waarop de ondergaande zon bloedde, altijd wilden je oren andere klanken horen, andere namen, verre begroetingen.

Hoe had het anders gekund? Je voorvaderen, de mijne, de onze, hadden al de landsgrenzen overgestoken, weg uit schraal weiland, weg uit de heide, de Peel, weg uit Hessen, de laagvlakte van de Nederrijn, naar België. Die van moederszijde, de Rijnlanders uit Dülken – zoek dat stadje ergens tussen Krefeld en Mönchengladbach – waren vogelvrij verklaard door niemand minder dan de oerpruis Bismarck. In diens oorlogen van staal en bloed wilde Eduard Rennen – zo heette de aartsvader van de stam – niet vechten. IJlings laadde hij vrouw, kinderen en huisraad in zijn huifkar. Niets liet de magere, onbuigzame Eduard Rennen achter in Dülken, vrijwel niets had hij dat hij mee kon nemen. Wat bezit een ketellapper? Wat een kermismuzikant? Een oude viool, meer kist dan instrument? Een hamer of twee, drie? Hij reisde licht, de speelman-kopersla-

ger, hij reisde westwaarts. Aan de oostkant had hij geen schijn van kans, zoveel wist hij ook wel, daar strekte Pruisen zich meer dan duizend kilometer uit tot het stuitte op Rusland. Weldra kraakten de houten wielen van zijn gammele wagen op Belgische kasseien. Hij doolde met zijn gezin door het nieuwe, kleine land, van Tongeren naar Sint-Truiden, van Sint-Truiden naar Tienen en terug naar Sint-Truiden, de streek waar de mensen ich zeggen en mich en Rijnlanders zich met hun plat makkelijk verstaanbaar kunnen maken.

Die van vaderskant, Van Istendael, Vanistendael, van Istendael, Istendaal, ik laat de minder gangbare varianten achterwege, hebben altijd gezworven, tenminste, voor zover we hun sporen kunnen volgen, in de tijd van Napoleon zijn de meeste voetafdrukken al gewist. Marskramers, leurders, teuten, zoals ze heetten in het zand van Noord-Limburg. Naar het schijnt waren er ook matrassenvullers bij – zodra in de wijde omtrek alle matrassen strak staan, moet je wel verder trekken. Eén trouwt met een Française, een ander met een Duitse dochter.

Hoe kronkelen de paden van hongerlijders op elkaar af? Eén vraag determineert hun loop: waar vul ik vanavond mijn maag? Blijkbaar was dat in Sint-Truiden, de kwade straten, de verlopen buurten.

Daar werd Adèle, kleindochter van Eduard, derde van vijftien kinderen, geboren op 15 augustus 1894. Zij was een meisje, ach, waar zij voorbijkwam, trapten de mannen in de drek. Ze was zeventien toen ze overlommerd werd door Pierre, flierefluiter.

Pierre. De wereld lag aan zijn voeten en lag ze er niet, dan zou hij wel praten tot die wereld er vanzelf ging liggen. Adèle, gezicht van porselein, mond streng en spottend tegelijk,

onweerstaanbaar, trots, haar wil is wet: Adèle de Pruis
noemden de buren haar – zij had de ijzeren kanselier krom
kunnen buigen met blote handen.

Vluchtelingen

... und fortzugehn: wohin? Ins Ungewisse ...

(Rainer Maria Rilke, *Der Auszug des verlorenen Sohnes*)

Ik zit aan jouw schrijftafel, op jouw stoel. Nu je gestorven bent, staan ze in mijn werkkamer. Ik schrijf de eerste zinnen van dit boek, mijn boek, jouw boek, twee in één.

Rechts aan de muur hangt een foto. Ik zie een vertrek, houten wanden, een plankenvloer. Ik zie twee verpleegsters in ouderwets uniform, begin twintigste eeuw zo te zien, Eerste Wereldoorlog of daaromtrent. Keukenstoelen, ijzeren bedden en tussen die bedden iets wat er op het eerste gezicht niet thuishoort, een soort balkonhek zou je zeggen. In het achterste bed ligt een vrouw. Er staat ook een kachel, de buis loopt recht omhoog en verdwijnt in de bovenrand van de foto. Voor de kachel, een ronde tafel, op die tafel, een bloemstuk, het is versierd met een grote strik. De verpleegster rechts laat haar handen rusten op het tafelblad. Ze kijkt niet mijn werkkamer in, ze bekijkt opletend de rug van haar collega. Die andere verpleegster is een en al aandacht voor iets wat ze in beide armen draagt. Het moet wel een kind zijn, een klein kind, een boreling. Je kunt met enige moeite het hoofdje onderscheiden, de handjes, de voetjes in witte sokken. Dat hek zal dus wel de hoge zijkant van een ouderwets kinderbedje zijn.

Aan de onderste rand van de foto is een witte strook, waarop in onhandige letters geschreven staat: *Birtley Belgian Refugee Camp 1916-1919 Maternity ward*. In die kamer ben jij geboren, jij, die dertig jaar later mijn vader zou worden. Ik heb je naam gevonden in het doopregister van de kampkapel: *1917 Januarii 9 natus et anno 1917 die 25 mensis Februarii, baptizatus est Augustus Albertus Jozefus Van Istendaele, filius Petri et Adelae Van Istendael (olim Rennen)*. Wie heeft een foto van de kamer waar zijn vader geboren is? Ik dus. Ik wil, ik mag die foto niet uit het oog verliezen, vader. Jij bent geboren in een vluchtelingenkamp.

Adèle zag in haar Sint-Truidense straatje nooit een krant en had ze een krant gezien, ze zou geen artikel ten einde hebben kunnen spellen. Maar het schot in Sarajevo heeft ze gehoord. Op 28 juni 1914, laat in de melkwitte avond, de nachtegaal fluit oorverdovend in de kersenboomgaard, kijkt ze haar Pierre recht in zijn azuren ogen en zegt: ‘Morgen nemen we de trein. Jij en kleine Zjak en ik. Je zoekt maar werk in Brussel. Nee, zwijg, Pierre. Zwijg. Het wordt oorlog, ik voel het. De Pruis komt naar hier en ze zullen me meenemen. Ze vergeten niks, de Pruisen, niks. Dat Eduard is gaan lopen om niet naar het leger te moeten, ze hebben het daar in Berlijn allemaal opgeschreven, leer me ze kennen, ik ben er zelf van, ik onthoud ook alles.’

Weg waren ze, weg naar Brussel, nog geen week later, zolang het maar verder weg was van Duitsland. Haar buik stond bol. Ze hadden hun koffers nauwelijks neergezet of ze beviel van Mariake. In juli.

Ze kenden de stad. Ze hadden er nog samengehokt, twee jaar voordien, in het diepste gat van de stad, de Marollen, Capucijnenstraat, Zuinigheidsstraat, de Krakeelbuurt. Sedert

eeuwen spoelen daar de armoedzaaiers aan. Adèle, daglooster. Pierre, leurder. Niets hadden ze. Ze moesten gaan aankloppen bij de Société Charitable de Saint-Jean-François-Régis om een aalmoes te vragen.

En nu zijn ze daar, de Pruisen. Haar hart stampst door haar lijf als Duitse laarzen op Belgische straatstenen. Waar moet ze naartoe? En die twee kinderen? Naar Holland? Naar Frankrijk? Naar Pierre zijn verre familie zeker? Losbollen. Zuipschuiten. Nog ergere zwervers dan die van Rennes. Al even erge schooiers als zijzelf. En wie zegt dat de keizer Holland met rust zal laten? Frankrijk? Dat is een vogel voor de kat. Die hebben al eens verloren tegen Pruisen. Je denkt toch niet dat ze nu gaan winnen, die geparfumeerde pommadesnorren. Over zee, ze moeten over zee. Dat is het, naar Engeland. Daar zullen de Pruisen wel nooit geraken, het water is veel te diep. En de Engelsen, niemand kan de Engelsen overwinnen, zelfs de keizer niet met zijn grote kanonnen. Die schieten niet zo ver.

‘Cécile, kun jij eens op Zjak letten?’

Cécile, brede Brusselse buurvrouw, acht kinderen, altijd lachen, altijd zingen.

‘Ik ga Pierre halen uit ’t café bij den Bult. Het is vandaag betaaldag.’

‘Laat dat paardje eens rijden, Zjakske,’ roept Cécile, ‘Jujuju!’

Zjak trekt zijn houten paardje over de keukentegels, zijn paardje op een plank met vier wielen. ‘Piep, ju,’ roept Zjak. Piep, zeggen de wielen.

‘Loop gauw, Adèle,’ zegt Cécile, ‘het is nog vroeg, hij zal misschien nog iets overhebben van zijn centen.’

Adèle neemt Mariake in de arm en loopt naar den Bult.

‘Kijk uit, Pierre, de Pruis is daar,’ roept den Bult achter de tapkast.

Adèle marcheert de kroeg binnen. De kaarters zwijgen. Be-loeren haar kont, niet hun azen.

‘Pierre, mee, nu! De Pruisen zijn in het land. In Sint-Trui-den horen ze de kanonnen die op Luik schieten.’

Hoe ze dat weet, is een raadsel, maar haar toon gebiedt ie-dereen te geloven wat ze zegt. Of is het de ontzetting in haar ogen? Ze komen me halen, Pierre, ze komen me meepakken, naar Duitsland.

‘Maar waar wil je naartoe, in godsnaam? De Pruisen zullen alles veroveren!’

‘Engeland niet. We moeten naar Engeland.’

Iemand lacht. Adèle kijkt om. Hij bevriest.

Het is of Pierre een schop krijgt. Wespensteek. Zweeps slag.

‘Mannen, tot, tot, tot ...’ Hij mompelt iets. ‘Kom, Adèle.’

‘Kom, Zjak, hou mijn hand vast. Niet loslaten, Zjak.’

‘Maar mijn paard.’

Zjak klemt het houten paard tegen zijn lijfje. Adèle, Maria-ke tegen de borst, Pierre, Zjak. Vier mensen tussen duizen-den en nog eens duizenden op de kade in Oostende. De gen-darmes liggen scheef tegen de menigte, zo hard moeten ze duwen.

‘Mijn paard!’

Ze rukken aan zijn paard. Iedereen rukt aan iedereen, alles rukt aan alles.

‘Achterruit! Maar allez, achterruit! Reculez, nondedju!’

De loopplanken vallen neer.

‘Daar geraken we nooit van ons leven op allemaal.’

Adèle zegt het tegen iedereen. Niemand luistert. Ze zegt het tegen haar eigen angst.

De gendarmen maken een gat in hun rij. De eerste vluchtelingen lopen, stormen, hijsen, wringen, vloeken zich de overzetboot op. Koffers vallen tussen kade en schip. Reddeloos verloren. De eigenaar krijgt geen tijd om te kijken, zijn jammer wordt vooruitgeduwd. Een jonge kerel wordt opzij uit de menigte gestompt, langzaam, hij werkt tegen, als een regenworm die door een merel uit de grond wordt getrokken. Hup, daar is hij los, tierend valt hij in het water. Gelukkig steekt een visser een trekhaak in zijn richting. De menigte perst zich verder, over de loopplank, een aardverschuiving die door een smal kanaal moet.

‘Mijn paard!’

‘Niks paard, geef me een hand.’

Pierre wil het zoontje op zijn arm hijsen. Kan niet. Het houten speelgoed zit muurvast tussen twee ruggen en een plunjezak.

‘Paard!’

‘Laat vallen!’

‘Nee! Paard!’

Eén rug wrikt zich omlaag. Het paard wordt uit de kleine hand gereten. Zjak zet het op een krijsen. Het is niet te horen onder het gebrul van honderden, onder de kreet van één stoomfluit. Het paard is al geen paard meer. Poten versplinterd, lijf in twee stukken gebroken, één wielkje rolt naar de kaderand, draait om zijn as, gaat waggelend liggen op de hardsteen. Pierre houdt de huilende en schoppende Zjak in een klemgreep, alle vier schuiven ze voetje voor voetje omhoog, de boot op, alle vier nog bij elkaar, de twee kartonnen koffers met kleren nog aan de hand. Een matroos blaft hen toe, West-Vlaams: Ohterda! Ohterda! Vwoert! Daar, in die drie woorden (Woorden? Windstoten?) ontdekt Pierre zijn wonderbaarlijke gave voor talen. Hij snapt de brul onmiddellijk.

‘Kom, Adèle, snel, naar het achterdek!’ roept hij.

Als ze bij de reling op de achtersteven komen, alle vier, alle vier samen, vader, moeder, dochter, zoon, zien ze het land terugdeinzen. Op de kade wenken armen, de duizenden armen van het land dat al niet meer het hunne is. De Pruis zal het pakken en wie zal hem weggagen? Achter de zee ligt een ander land, wachten andere steden, andere fabrieken, andere krotten. Veilig.

‘In Engeland zal ik een nieuw paard voor je maken,’ zegt Pierre.

Zjak blijft snotteren tot hij in slaap sukkelt.

Right welcome, luckless Belgians,
To Britain's sea-girt land!
It is with warmest gratitude
We grip you by the hand
In sympathetic, heartfelt love,
And offer you a home,
That, victims of a fiendish Pow'r,
No longer should you roam
In jeopardy, and destitute,
Around your countryside.
Thank God, we're able to befriend
Such heroes proved untried.

In de zomer van 1914 brak Duitsland de dure eden die de gekroonde hoofden van half Europa hadden gezworen. Het schond de neutraliteit van zijn buurland, sinds 1831 eendrachtig gewaarborgd door Engeland, Frankrijk, Rusland, Oostenrijk en Pruisen. De oppermachtige reus uit het oosten liep het gezapige dwergenland aan de Noordzee onder de voet. Het keizerlijke leger, het modernste, het sterkste dat

de mensheid ooit zag, marcheerde België binnen. Vooral de Britten en de Amerikanen schreeuwden hun verontwaardiging uit over zoveel laag verraad. *Poor little Belgium* werd in een paar weken tijd het symbool van de vermoorde onnozelheid. Niet dat de Angelsaksers vervaard waren voor schurkenstreken, maar dit? Zoiets doet men niet, dit was *not done*. Dit was een misdaad tegen de christelijke beschaving. Van Zuid-Afrika tot Canada en Nieuw-Zeeland begonnen mijnwerkers en fabrieksarbeiders massaal hun zuurverdiende spaarcenten weg te schenken om de schuldeloze slachtoffers van de Teutoonse horden te helpen.

Schuldeloos waren de Belgen, maar niet hulpeloos. Eerst tot afgrijzen, maar al gauw tot verbolgenheid van Moltke, Emmich, Kluck en andere geniale strategen peinsden die domme Vlamingen en Walen er niet over ijlings de benen te nemen zodra ze een Duitse soldaat ontwaarden onder een Ardense sparrenboom. Ze verdedigden zich, stel je voor, ze verdedigden zich als leeuwen! Dat zootje ongeregeld mocht je toch volgens geen enkele fatsoenlijke Duitse maatstaf een leger noemen! Die rooie arbeiders, die ongeletterde boerenpummels en burgermanszootjes, die het verschil niet zagen tussen de kolf en de loop van een geweer, die operettesoldaatjes bestonden het de triomfantelijke opmars van des keizers glorieus leger te stremmen. De Belgjes gingen niet angstig liggen jammeren in de ruige berm van hun erbarmelijke wegen, ze schoten terug en, *verdammt noch mal*, ze schoten raak. Dat had niemand verwacht, zeker de Duitsers niet, maar misschien nog minder de doorgaans welingelichte diplomaten die het Foreign Office bevolkten. De verrassing in Londen was des te groter, het was een blijde verrassing. Vandaar de *heroes* in het vreselijke gedicht hierboven. De *gratitude* van de Britten was algemeen en oprecht. Het is dus geen oorlogspropaganda.

De Belgische regering heeft de regering van Zijne Majesteit verzocht een half miljoen vluchtelingen te herbergen. Britse gravinnen en graven, burgers hoog en laag, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, schatrijke joden laten alles vallen en spoeden zich naar de General Buildings in Aldwych of Alexandra Palace, meer in het noorden van de stad, bij Wood Green, om de Belgische helden te omarmen. Zij vinden er niet de pittoreske boeren die ze van de schilderijen menen te kennen, geen boezeroenen, geen blank geschuurde klompen, maar doodgewone stedelingen, slagers, textielarbeiders, onderwijzers, wasvrouwen, wat verformfaaid, nogal ongedurig, ontoegankelijke dialecten brabbelend, maar voor het overige normaal, geïndustrialiseerd volk. Dat kan de liefde niet bekoelen. *Sympathy was enormous*. Iemand vergelijkt de Belgische vluchtelingen met de joden tijdens hun exodus uit Egypte.

De General Buildings in Aldwych zijn een bovenmaatse bijenkorf. Op de trappen, in de gangen, in de zalen verdringen honderden Belgen elkaar. Britse padvindders wurmen zich tussen de bergen haveloze bagage door, ze brengen belangrijke boodschappen rond op dichtgevouwen papiertjes bestemd voor belangrijke mensen in belangrijke kantoren. Kantoren? Voor een kamerscherm staat een rij. Op dat scherm heeft iemand een papier gespeld. *School* staat erop of *Hospital of Lost children*, in onmiskenbaar Brits handschrift. Achter het scherm een tafel, een edelvrouwe, een schrijfmachine. Het ratelt tegen de hoge plafonds. Het rinkelt in alle statige hoeken. De Britten werken met de modernste apparatuur. In dit gebouw staan veertig telefoons. Ze improviseren beter dan de Belgen. In Aldwych hebben ze in twee weken tijd een heus ministerie van Vluchtelingenzaken in elkaar ge-

bokst. West-Vlaamse slaggers en Luikse staalgieters stappen aarzelend tussen de witgelakte zuilen door van adellijke woningen in Belgravia en Saint-James's Square, na een paar lange dagen wachten en aanschuiven in rijen.

Adèle en Pierre ontwaken in een sneeuwlandschap van gesteven lakens, achter heuvelruggen van Schotse wollen dekens. Kleine Maria slaapt tussen hen in. Zjak zit aan het voeteneind, stijf omarmt hij zijn nieuwe schat, een parelgrijs geverfd houten paard, witte en zwarte vlekken op de schoften, vlassen manen en staart, zwarte plank met koperen wielletjes, en het zadel, wel, het zadel is nog mooier dan het paard zelf, gelakt in de Belgische kleuren, rood, geel, zwart. De meneer in frak, streepjesbroek en bolhoed die het gisteren voor hem kocht toen hij het hele gezin meetroonde naar zijn stadspaleis en het jongetje bleef staan bij het uitstalraam van een speelgoedwinkel en hardnekkig weigerde nog één voet te verzetten, die meneer heeft een naam genoemd, maar zelfs Pierre kon hem niet goed verstaan. Het was een dure meneer, maar hij mompelde voortdurend. Het was Vaai Kount of iets dergelijks, het gesputter dat eraan hing, is Pierre al vergeten.

De Britten waren niet klaar voor een lange oorlog. Ze hadden niet genoeg munitie in voorraad. Aan het westelijke front mochten de kanonnen niet meer dan tien schoten per dag lossen. *The war will be lost on the factory floor*, die onheilspellende mare ging het land door. De regering-Asquith viel, een nieuwe regering van nationale eenheid richtte een ministerie van Munitie op, onder leiding van Lloyd George. Lloyd George liet onmiddellijk een reeks *national projectile factories* bouwen door privébedrijven. De overheid dekte de kosten en zou de lonen van de arbeiders betalen. Het beheer was privé.